

Н.О. Терентьева,

*доцент кафедри теорії та історії педагогіки
Київського університету імені Бориса Грінченка,
кандидат педагогічних наук, доцент*

ЗАРОДЖЕННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ (УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ) ОСВІТИ В УКРАЇНІ XVI—XIX ст.: ОСНОВНІ АСПЕКТИ

У статті представлено короткий опис зародження системи вищої освіти України в XVI—XIX ст.: від вагантів-голіардів до створення класичних університетів. А також зроблено спробу розкрити зв'язок стану сучасної вищої освіти країни з її історичним розвитком.

Ключові слова: класичний університет, вища освіта, ваганти-голіарди, колегіум, академія, єзуїтська школа.

Рівень соціально-економічного розвитку будь-якої країни відображає стан національної системи освіти не стільки на сучасному етапі її розвитку, скільки в минулому. До того ж позитивні здобутки минулого в системі освіти без відповідної уваги досить швидко втрачаються на відміну від того факту, що застійні явища в суспільстві, ламання традицій в навчально-виховному процесі, впровадження нового без конструктивного аналізу можливих негативних наслідків викликатимуть протиріччя та негаразди в суспільстві протягом тривалого часу.

Одними з головних та найважливіших закладів освіти, що відіграють неабияку роль в освітній галузі, є університети. Перед ними сьогодні постає закономірне питання: «Що має робити університет в умовах, коли культура, яку він покликаний оберігати, набуває глобальних та транснаціональних ознак?»

Із часів середньовіччя людство користується таким інструментом цивілізаційного розвитку, як класичний університет. Класичний університет — це передусім когнітивна модель всесвіту, де поєднані знання про всю цілісність буття, про природні процеси та закономірності, про теологічні, соціально-економічні, юридичні, історико-культурні, лінгвістичні, психологічні та інші феномени, серед яких живе людина. Університетське знання охоплює всесвіт у всіх його масштабах та вимірах — від космічних систем до мікропроцесів, від глибокого минулого до перспектив і сценаріїв майбутнього розвитку [2]. Отже, університет — центр генерації знання, спрямованого на розв'язання проблем людського життя.

Багато дослідників епохи доіндустріального, індустріального і постіндустріального суспільства присвятили свої наукові розвідки питанням становлення вищої (університетської) освіти України. Згадаємо найбільш видатні, на нашу думку, персоналії XX ст., які досліджували окреслену проблематику: А. Бойко, В. Вакуленко, Л. Вовк, О. Глузман, Н. Гупан, Н. Дем'яненко, Б. Євтух, В. Луговий, В. Мадзігон, О. Мещанінов, В. Огнев'юк, С. Сисоєва, Х. Титов, О. Янкович та ін.

Метою нашої розвідки є окреслення етапів становлення і розвитку системи вищої освіти України (включаючи й університетську) у контексті зв'язку завдань її сьогодення з історичним розвитком.

Відлік історії українського студентства і професури традиційно розпочинали з 1632 р. — часу заснування Києво-Могилянського колегіуму. Однак, на думку В. Микитася, це принципово не так [3], і той відлік необхідно перенести принаймні на два століття раніше. Вже у XIV—XVI ст. українські юнаки мандрували до Центральної та Західної Європи, де ставали не тільки студентами університетів, але й професорами. Вони засвоювали і продовжували кращі традиції західноєвропейських навчальних закладів, вагантів-голіардів, застосовуючи взірці їхньої освітньої системи у себе на батьківщині.

Найпершим навчальним закладом вищого гуманітарного типу вважають Острозьку школу, чи Острозький греко-слов'яно-латинський колегіум, чи Острозьку академію, яку було побудовано на кшталт західноєвропейських навчальних закладів, але з православним спрямуванням. Тут викладалися «сім вільних наук/мистецтв» — тривіум (граматика, риторика, діалектика) і квадріум (арифметика, геометрія, музика й астрономія), але був відсутній курс богослов'я, що, власне кажучи, не давало цьому закладові освіти можливості зватися академією, не кажучи вже про високий західноєвропейський рівень університетів. Після згасання школи в Острозі освітню справу (і друкарню) на певний час було перенесено до Дерманського монастиря з його школою, де ченці-дидаскали навчали слов'янської, грецької і латинської мов та азів окремих наук.

Іншим навчальним закладом порівняно вищого типу в Україні була Львівська братська школа (1585), де вперше було розроблено статут, який став прообразом статутів Луцької, Київської, Брестської та інших братських шкіл. Також варто згадати Віленську братську школу та Віленський єзуїтський колегіум, який у 1578—1579 рр. отримав статус академії. Ці навчальні заклади не вважалися закордонними ані в Польсько-Литовській державі, ані в царській Росії. Тривалий час Віленська академія складалася з двох факультетів: філософського, де викладалися етика, політика, логіка, філософія, математика, фізика, по-

етика, красномовство, світська історія, географія, латинська, італійська, французька, німецька, англійська мови, і богословського, на якому вивчалися догматичне, полемічне, казуїстичне богослов'я, церковна історія, Новий і Старий Завіти Біблії, давньоєврейська і грецька мови. Власне кажучи, Віленська академія давала ґрунтовну підготовку, необхідну для вступу до провідних західноєвропейських університетів.

Мабуть, найбільше значення для розвитку вищої освіти в Україні мала Київська братська школа (1615), що складалася з чотирьох класів: фари (початкових) і трьох «граматичних» — інфими, граматики і синтаксими, до яких потім додалися класи риторики і поетики. Тут викладалися давньоукраїнська (руська), грецька, латинська, польська мови, піїтика, риторика, арифметика, геометрія, історія, музика, співи тощо. Широкий обсяг викладання дисциплін, намагання забезпечити школу кваліфікованими вчителями, що вже мали педагогічний досвід, гуманістичні засади виховання у молоді громадянських ідеалів — патріотизму і національної самосвідомості, на думку В. Микитася, дає підстави стверджувати, що Київська братська школа частково вже відповідала вимогам часу та певним чином прямувала до отримання статусу вищої школи [3, 68]. За статутом Київської школи, старші ієромонахи братства були наставниками, з їх числа призначалися ректори школи з обов'язковим викладанням «вищих наук», а також префекти, що опікувалися «елліно-латинськими науками», до яких відносились риторика, діалектика, історія та філософія. Регламентація учнів сприяла учнівському самоврядуванню, дисциплінувала, спонукала до змагання за якість навчання, тим більше, що педагогічний колектив був малочисельним і не міг за всім устежити. Малочисельність педагогічних колективів була характерною для більшості західноєвропейських шкіл середнього та вищого типу епох середньовіччя та Відродження.

У 1632 р. Петром Могилою було улаштовано «гмназіон», або Лаврську школу, на 100 осіб для засвоєння «вільних наук» грецькою, слов'янською і латинською мовами, яку згодом було об'єднано з братською школою. Школу було задумано як філософське відділення, що складалось із п'яти нижчих класів: інфими, граматики, синтаксими, риторики та піїтики, де викладання велось латинською та польською мовами. З часом систему навчання у братській школі було якісно удосконалено за рахунок надання більш чітких форм. Адміністрація складалася з ректора, його заступника — префекта, суперінтенданта (із викладачів); візитатора, сеньйора, директора і цензора (із студентів). Посада префекта нагадувала посаду сучасного проректора. Обирався він з числа професорів, що читали лекції у вищих класах (риторики чи філософії). Навчання у молодших класах проводили дидакалі-вчителі, а в старших — професори. Професорами і викладачами були виключно вихованці колегіуму, які часто завершували та удосконалювали свою освіту в польських, литовських та інших західноєвропейських навчальних закладах.

До другої половини XVII ст. у Києво-Могилянському колегіумі перевагу надавали, як і в усіх західноєвропейських школах, латинській мові — мові тогочасної науки, без знання якої в епохи середньовіччя та Відродження не можна було стати всебічно освіченою людиною. Тому на вивчення латини звертали особливу увагу вже з перших класів.

У восьми класах колегіуму навчання тривало 12 років: спочатку чотири граматичні класи, потім класи поетики, риторики, філософії та богослов'я. Фару, або аналогію, вважали найнижчим, підготовчим класом, у якому вчили читати й писати слов'янською, латинською та грецькою мовами. В інфимі починали вже говорити латиною, перекладали з латини на рідну мову і навпаки, писали екзерциції, або класні вправи, привчали до граматичного розбору. В класі граматики повністю вивчали граматику, писали окупації, або домашні завдання, намагалися розмовляти латиною. У синтаксимі, окрім граматичного розбору, викладалися основи катехізму, арифметики, нотного співу та інструментальної музики. Закінчення цього класу давало право переходити до поетики, чи піїтики, з однорічним терміном навчання. Риторичну студенти вивчали також впродовж одного року, а богослов'я спочатку два, а згодом — чотири роки, що відповідало навчальній програмі тогочасних університетів та академій. Філософський клас у Києво-Могилянському колегіумі вважався найвищим. Філософію поділяли на три основні частини: філософія мислення; філософія природна, або фізика; філософія божественна, або метафізика. Навчання мало переважно загальноосвітній характер. Студенти здобували філологічну підготовку, зокрема вивчали старослов'янську, грецьку, латинську, польську мови, оволодівали поетичним та риторичним мистецтвами, вивчали класичну грецьку та римську і частково середньовічну літературу, історію, географію, філософію, богослов'я. З часом було введено курс російської, французької, німецької та давньоєврейської мов, чиста та змішана математика (тригонометрія, фізика, астрономія, архітектура), класи домашньої та сільської економіки й медицини. Значне місце в процесі навчання відводилося мистецькій та музичній освіті [4; 6].

Приймали до колегіуму молодь усіх станів та з усіх регіонів України, а також з Білорусі та Росії, що сприяло єднанню прогресивної молоді. Щорічно тут навчалось від 500 до 2000 студентів.

Надаючи першочергового значення розвитку освіти в Україні та мріючи про відкриття академії в Києві, Петро Могила організував підпорядковані Києво-Могилянському колегіумові філіали у Вінниці (1634), переведений у 1639 р. до міста Гощі на Волині, та у Кременці (1636), Слов'яно-греко-латинську академію в Яссах (1640). Згодом було відкрито колегії у Чернігові, Харкові, Переяславі, яким колегіум допомагав як своїм філіалам. Знаковим для української вищої школи і науки вважають 26 вересня 1701 року — день офіційного надання Петром I Києво-Могилянському колегіуму статусу академії, що

прирівнювало цей навчальний заклад до західноєвропейських вищих шкіл. Академія підтримувала наукові зв'язки з провідними просвітницькими центрами у Європі, зокрема Краковом, Галле, Магдебургом, Константинополем, Віднем.

Впродовж ще майже 50 років академія зберігала свою структуру, допускаючи лише незначні зміни чи доповнення, викликані потребами часу. Вона мала вісім класів: фару (або аналогію), інфиму, класи граматики, синтаксими, поетики, риторики, філософії та богослов'я. Навчання тривало 12 років: у нижчих класах — по одному року, з філософії — два і з богослов'я — чотири або п'ять років. Якогось вікового обмеження для учнів не існувало. Професори академії спонукали студентів шукати істину, впорядковувати логіку мислення, знаходити відповідні джерела пізнання. Раціональною була настанова не переводити у вищі класи ледарів, якого б походження чи стану вони не були, аби вони не займали місця достойних студентів. У першій половині XVIII ст. Києво-Могилянська академія була на піднесенні, готувала не лише національні висококваліфіковані кадри, але й для всієї Росії, у тому числі для Російської академії наук, які брали безпосередню участь в організації Московської слов'яно-греко-латинської академії, Московського і Петербурзького університетів, Головного училища й Інституту педагогії у Петербурзі, численних російських семінарій і училищ. Вихованці Києво-Могилянської академії, будучи засновниками, ректорами, префектами, професорами і вчителями багатьох російських та українських колегіумів, семінарій та училищ, аж до останньої чверті XVIII ст. відігравали основоположну роль у становленні середньої і вищої школи, культури і літератури Росії, України та інших держав. Багато вихованців академії брали найактивнішу участь у державному та духовному управлінні імперією.

Складним і неоднозначним було становище академії у другій половині XVIII ст. З одного боку, адміністрація, професори та передова українська громадськість намагалися зберегти колишню славу єдиного вищого навчального закладу України, поліпшити його навчальний процес і матеріальну базу, підтримувати високу кваліфікацію викладацького складу на рівні Європи, а з іншого — академія поступово втрачала світський характер і підпорядковувалася програмам російських духовних училищ з урахуванням особливостей навчальних процесів Московського і Петербурзького університетів.

В останній чверті XVIII ст. структура навчання в академії була такою: нижчі й старші класи «латинської граматичної школи», класи чи школи французької, німецької, єврейської та грецької мов; арифметика з малюванням; історія і географія; латинська риторика і латинська поезія; вітчизняна риторика та поезія; філософія разом з логікою, етикою, фізикою та метафізикою, і наприкінці — курс богослов'я. Кількісний склад професури в академії залишався мізерним, і тому наставникам доводилося бути універсалами-енциклопедистами, викладаючи по кілька дисциплін одночасно. Викладацький склад об'єднувався в академічну корпорацію, чисельність якої була в різні роки різною, але загалом невеликою — від десяти до двадцяти осіб.

Щодо Львівського колегіуму, то у 1662 р. польська влада реорганізувала його в університет з правом викладання усіх сучасних університетських дисциплін та надання вчених ступенів. З часу заснування та до 1773 р. Львівський університет перебував у повному підпорядкуванні єзуїтському ордену. Навіть склад студентів поповнювався в основному за рахунок випускників єзуїтської школи, яка входила до складу університету та функціонувала як середня школа. В університеті діяло два відділення — філософське та теологічне, навчання на яких проводилося за програмами єзуїтських шкіл, розробленими ще у XIV ст. Навчання в університеті закінчувалося отриманням наукового ступеня — ліценціата, бакалавра, магістра, доктора наук [4; 5].

У 1773 р. внаслідок офіційної ліквідації ордену єзуїтів та перерозподілу Польщі західноукраїнські землі увійшли до складу Австрійської монархії, в планах якої була реорганізація Віденського, Празького та Львівського університетів з метою підготовки професійних кадрів: вчителів, суддів, священників та ін. Як і всі середньовічні університети, Львівський мав чотири факультети з обмеженою кількістю студентів: філософський, юридичний, медичний і теологічний, де навчання проводилося переважно латинською мовою, хоча окремі дисципліни викладалися польською. Навчання в університеті мало переважно світський характер і було платним.

На жаль, питання про структуру навчання у Львівському університеті досконало ще не вивчено, науковцями університету проводяться дослідження з історії власного навчального закладу, тож сподіваємося найближчим часом дізнатися чимало нового. Відомо, що у XVIII ст. постало питання про читання лекцій на філософському та богословському факультетах «русинською» мовою, оскільки готували священників переважно для місцевого населення. Так виник лицей з богословським факультетом, де читалися дисципліни «русинською» мовою за скороченою програмою, за якою готували уніатських попів без надання вигідних парафій і посад у церковній ієрархії. Український інститут проіснував нетривалий час (з 1787 р.), проте вважався провідним у галузі гуманітарної педагогічної освіти. У 1805 р. Львівський університет закривають, багато кафедр переводять до Краківського університету, а на його базі створюється лицей. Однак вже через десять років австрійська влада поновлює роботу Львівського університету як вищого навчального закладу [1; 3].

Протягом історії структура університетів, напрямки їхньої діяльності неодноразово змінювалися, відображаючи не лише національно-історичні традиції та особливості, але й потреби часу, його специфіку.

Сучасність поставила перед класичними університетами низку проблем, які потребують і теоретичної обґрунтованості, і тактичної оперативності. До числа першочергових слід віднести оновлення змісту університетської освіти й педагогічних технологій як визначальних факторів формування інтелектуального потенціалу будь-якого суспільства; оскільки саме університети більш, ніж інші соціальні інститути, здатні побачити, виокремити значуще і бути провідником нового у суспільстві. Провідною сферою їх діяльності є наукові розвідки, насамперед фундаментальні дослідження з передових напрямів науки, техніки і технологій, міждисциплінарні наукові роботи, вивчення проблем вищої освіти і методології навчально-наукової діяльності. Такі зміни в оновленні структури та змісту фундаментальної підготовки в університетській освіті мають суттєві наслідки і для розвитку освіти в цілому, оскільки зрозуміло: якщо реформування суспільства починається з освіти, то освітні трансформації доцільно починати з класичного університету.

ДЖЕРЕЛА

1. *Алексюк А.М.* Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія : підруч. для студ., аспірантів та молодих викл. вищ. навч. закл. / А.М. Алексюк. — К. : Либідь, 1998. — 558 с.
2. *Бабак В.* Фундаментальна підготовка в сучасному університеті: традиції та перспективи / В. Бабак, Е. Лузік // Вища освіта України. — 2003. — № 1. — С. 78–83.
3. *Микитась В.* Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. — К. : Абрис, 1994. — 288 с.
4. *Терентьева Н.О.* Вища (університетська) освіта: становлення і розвиток : навч.-метод. посіб. / Н.О. Терентьева. — Черкаси, 2005. — 191 с.
5. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.franko.lviv.ua/
6. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ukma.kiev.ua/

Н.А. Терентьева. **Зарождение системы высшего (университетского) образования в Украине XVI–XIX вв.: основные аспекты**

В статье представлено короткое описание зарождения системы высшего образования Украины в XVI–XIX вв.: от вагантов-голиардов до создания классических университетов. Также предпринята попытка раскрыть связь состояния современного высшего образования страны с его историческим развитием.

Ключевые слова: классический университет, высшее образование, ваганты-голиарды, коллегіум, академия, иезуитская школа.

N. Terentieva. **Formation of Higher (University) System of Education in Ukraine in XVI–XIX cc.: Highlights**

The article presents the description of the formation of higher education system in Ukraine XVI–XIX cc.: from vagrants to classical universities; attempt to reveal the connection of the modern higher education in the country with its historical development.

Key words: classical university, higher education, vagrants, collegium, the academy, the Jesuit school.